

Dr. Tohid Malekzadeh

Email:

tohidmalekzade@yahoo.com

Affiliation:

Researcher in Azerbaijan History
and Culture

The cities and transportation routes in ancient Azerbaijan and their location

ABSTRACT: After cave dwelling, human life fluctuated between the two poles of movement and permanence, thereby, early human communities were formed in the villages. With the spread of trade, human relations increased, cities developed, and the city became a symbol of political and socio-economic transformation. In Azerbaijan, the footprints of early humans have been seen in various caves such as Tam Tamai Urmia and Azikh Fuzuli. Due to the favorable climate, the first human habitats were formed ten thousand years ago in the cities of Azerbaijan in the hills known as Kul Teppe around Lake Urmia. In these hilly towns, the basic needs of early humans such as obsidian vessels and weapons have been discovered. In the second millennium BC, with the increase in wealth, walls were formed around the residential areas of Azerbaijan. From the beginning of the 9th century BC, with the help of Assyrian and then Urartian sources, we have useful information about the settlement of Azerbaijani people in fortress-cities. Assyrian pictures of midian fortresses show that these fortresses were surrounded by strong stone walls, like the architecture of the Urart period, and were strong buildings on top of natural heights or sometimes on embankments and artificial hills. Along the fence, towers were installed at regular intervals, and the top of the towers and the fence were curved for archery. In the following centuries, due to the lack of information, we have no information about the cities of Azerbaijan. In the Azerbaijan region, apart from some assumptions, there is no definite evidence about the so-called Achaemenid period. With the attacks of the Greeks, the word "Azerbaijan" was gradually formed with more or less the historical limits of today, and by relying on Greco-Roman sources, useful information about the capital and major cities of Azerbaijan is available. With the support of Western Hellenism in Azerbaijan, more and more communication routes are formed and the ground for international trade is created in Azerbaijan. In the following centuries, known as the Parthian and Sasanian eras, the information about the cities of Azerbaijan was more or less the same as mentioned in Greek-Roman sources. What was the nature and location of the cities and transportation routes of Azerbaijan during the ancient history? It is a question that will be answered in a descriptive-analytical way in this research.

KEY WORDS: city, communication ways, Azerbaijan

CITATION (APA): Malekzadeh Dilmagani, T (2023). The cities and transportation routes in ancient Azerbaijan and their location. Urmia: "Studies on Azerbaijan and Turk's history" Specialized Journal, year 01, number 01, autumn 2023.

Dr. Tohid Məlikzadə

E-poçt:

tohidmalekzade@yahoo.com

Mənsubiyyət:

Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti üzrə tədqiqatçı

Qədim Azərbaycanda şəhərlərin təbiəti və nəqliyyat yolları və onların yerləşdiyi yer

ÖZƏT: Mağaralarda məskunlaşdıqdan sonra insan həyatı iki hərəkət və daimilik qütbləri arasında hərəkətdəymiş, daha sonra kəndlərdə ilkin insan icmaları formalaşmışdır. Ticarətin yayılması ilə insan münasibətləri artmış və şəhərlər inkişaf etmiş, şəhər siyasi və sosial-iqtisadi transformasiyanın simvoluna çevrilmişdir. Azərbaycanda ilkin insanların izlərinə Urmiya'da Tam Tama və Fizuli'de Azix kimi müxtəlif mağaralarda rast gəlinir. Əlverişli iqlimə görə ilk insan məskənləri on min il bundan əvvəl Azərbaycan şəhərlərində Urmiya gölünün ətrafındakı Kül Təpə kimi tanınan təpələrdə formalaşmışdır. Bu təpə şəhərlərində obsidian qablar və silahlar kimi erkən insanların əsas ehtiyacları aşkar edilmişdir. Eramızdan əvvəl II minillikdə sərvətlərin artması ilə Azərbaycanın yaşayış yerlərinin ətrafında divarlar hörülmüşdür. Eramızdan əvvəl IX əsrin əvvəllərindən Assuriya, sonra isə Urartu mənbələrinin köməyi ilə Azərbaycan xalqının qala-şəhərlərdə məskunlaşması haqqında faydalı məlumatlar əldə edirik. Maddi qalaların Aşur şəkilləri göstərir ki, bu qalalar Urartu dövrünün memarlığı kimi möhkəm daş divarlarla əhatə olunmuş, təbii yüksəkliklərin üstündə, bəzən də bəndlər və süni təpələr üzərində möhkəm tikililər olmuşdur. Hasar boyunca müəyyən fasilələrlə burclar quraşdırılmış, onların üstündə ox atmaq üçün yerlər ayılmışdır. Sonrakı yüzilliklərdə isə məlumat çatışmazlığından Azərbaycan şəhərləri haqqında məlumatımız yoxdur. Azərbaycan bölgəsində bəzi fərziyyələri nəzərə almasaq, Əhəmənilər dövrü adlanan dövrə dair şəhərlərin olmasına qəti dəlil yoxdur. Yunanların hücumları ilə az-çox bu günün tarixi sərhədləri ilə "Azərbaycan" sözü tədricən formalaşmış və yunan-Roma mənbələrinə əsaslanaraq Azərbaycanın paytaxtı və iri şəhərləri haqqında faydalı məlumatlar əldə etmək mümkündür. Azərbaycanda Qərb helinizminin dəstəyi ilə Azərbaycanda getdikcə daha çox kommunikasiya marşrutları formalaşır və beynəlxalq ticarət üçün zəmin yaranır. Parfiya və Sasani dövrləri kimi tanınan Azərbaycan şəhərləri haqqında məlumat yunan-Roma mənbələrində qeyd olunanlarla az-çox eyni idi. Qədim tarixdə Azərbaycanın şəhərləri və nəqliyyat yolları təbiəti və yeri necə olub? Bu araşdırmada analitik şəkildə cavablandırılacaq sualdır.

AÇAR SÖZLƏR: şəhər, rabitə yolları, Azərbaycan, Eradan öncə

CITATION (APA): Məlikzadə, T (2023). Qədim Azərbaycanda şəhərlərin təbiəti və nəqliyyat yolları və onların yerləşdiyi yer. Urmiya: "Azərbaycan və Türk tarixi araşdırmalar" İxtisaslaşdırılmış Jurnal, il 01, nömrə 01, payız 2023

Eski Azerbaycan'da şehirler ve ulaşım yolları ve yerleri

Dr.Tohid Melikzade

E-posta:

tohidmalekzade@yahoo.com

Üyelik:

Azerbaycan tarihi ve kültürü
üzerine araştırmacı

ÖZET: Mağarada yaşamının ardından insan yaşamı, hareket ve kalıcılığın iki kutbu arasında dalgalandı ve ardından köylerde ilk insan toplulukları oluştu. Ticaretin yaygınlaşmasıyla birlikte insan ilişkileri artmış, şehirler gelişmiş, şehir siyasi ve sosyo-ekonomik dönüşümün simgesi haline gelmiştir. Azerbaycan'da Urmiye'de Tam Tama ve Fuzulının Azikh gibi çeşitli mağaralarda ilk insanların ayak izleri görülmüştür. İklimin elverişli olması nedeniyle ilk insan yaşam alanları on bin yıl önce Azerbaycan şehirlerinde Urmiye Gölü çevresindeki Kül Tepe olarak bilinen tepelerde oluşmuştur. Bu tepe kasabalarında ilk insanların obsidyen kaplar ve silahlar gibi temel ihtiyaçları keşfedildi. MÖ 2. binyılda zenginliğin artmasıyla birlikte Azerbaycan'ın yerleşim bölgelerinin etrafında duvarlar oluştu. MÖ 9. yüzyılın başlarından itibaren Asur ve daha sonra Urartu kaynaklarının yardımıyla Azerbaycan halkının kale-şehirlere yerleşmesi hakkında faydalı bilgilere sahibiz. Asur kale resimleri, bu kalelerin Urartu dönemi mimarisinde olduğu gibi güçlü taş duvarlarla çevrili olduğunu, doğal yükseklikler üzerinde, bazen de setler ve yapay tepeler üzerinde güçlü yapılar olduğunu göstermektedir. Duvar boyunca düzenli aralıklarla kuleler yerleştirildi ve kulelerin üstü ve çit okçuluk için elverişli hale getirildi. Daha sonraki yüzyıllarda ise bilgi eksikliği nedeniyle Azerbaycan şehirleri hakkında elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Azerbaycan bölgesinde bazı varsayımlar dışında Ahameni dönemi olarak adlandırılan döneme ilişkin kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Yunanlıların saldırılarıyla birlikte "Azerbaycan" kelimesi, aşağı yukarı günümüzün tarihi sınırları içinde yavaş yavaş şekillenmiş olup, Greko-Romen kaynaklara dayanılarak Azerbaycan'ın başkenti ve büyük şehirleri hakkında faydalı bilgiler mevcuttur. Azerbaycan'da Batı Helenizminin desteğiyle giderek daha fazla iletişim yolları oluşmakta ve Azerbaycan'da uluslararası ticaretin zemini oluşturulmaktadır. Part ve Sasani dönemleri olarak bilinen sonraki yüzyıllarda Azerbaycan şehirleri hakkındaki bilgiler, Yunan-Roma kaynaklarındaki bilgilerle aşağı yukarı aynıydı. Azerbaycan'ın kadim tarih boyunca şehirlerinin mahiyeti, konumu ve ulaşım yolları nasıldı? Bu araştırmada analitik biçimde yanıt aranacak bir sorudur.

ANAHTAR KELIMELER: şehir, iletişim yolları, Azerbaycan, Milattan önce

CITATION (APA): Melikzade, T (2023). Eski Azerbaycan'da şehirler ve ulaşım yolları ve yerleri. Urmiye: Üç Aylık "Azerbaycan ve Türkiye Tarihi Üzerine Araştırmalar" Uzmanlık Dergi, yıl 01, sayı 01, sonbahar 2023.

ماهیت شهرها و راههای مواصلاتی در آذربایجان باستان و مکانیابی آنها

دکتر توحید ملک زاده دیلمقانی

چکیده:

ایمیل:

tohidmalekzade@yahoo.com

وابستگی:

پژوهشگر تاریخ و فرهنگ آذربایجان

زندگی انسان پس از غارنشینی بین دو قطب حرکت و ماندگاری در نوسان بوده و سپس اجتماعات اولیه انسانی در روستاها شکل گرفت. با رواج تجارت ارتباطهای انسانی بیشتر شده و شهرها توسعه یافتند و شهر نماد تحول سیاسی و اجتماعی - اقتصادی گردید. در آذربایجان نیز ردپای انسانهای اولیه را در غارهای مختلفی چون تام تامای اورمیه و آزیخ فضولی دیده شده است. به سبب آب و هوای مناسب، زیستگاههای اولیه بشری از ده هزار سال قبل در شهرهای آذربایجان در تپه های موسوم به کول تپه در اطراف دریاچه اورمیه شکل گرفته است. در این شهرهای تپه مانند احتیاجات اولیه انسان اولیه نظیر ظروف و سلاحهای اوبسیدینی کشف گردیده است. در هزاره دوم قبل از میلاد با افزایش ثروت دیوارکشی دورتادور مناطق اسکان انسان آذربایجانی شکل گرفت. از آغاز قرن نهم پیش از میلاد به مدد منابع آشوری و سپس اورارتویی، اطلاعات مفیدی از استقرار مردمان آذربایجان در شهر-دژهایی داریم. تصاویر آشوری از دژهای مادی نشان می دهد این دژهای محصور همچون معماری دوره اورارتودر دیوارهای سنگی محکم، ساختمانهای محکمی بودند بر بالای ارتفاعات طبیعی و یا گاهی بر خاکریزها و تپه های مصنوعی. در طول حصار برجهایی به فاصله های معین تعبیه شده بود و سر برجاها و حصار برای تیراندازی از کمان، کنگره دار بود. در سده های بعدی به سبب کمبود اطلاعات، معلوماتی از شهرهای آذربایجان نداریم. در منطقه آذربایجان به غیر از برخی فرضیات هیچ مدرک قطعی در مورد دوره مسمی به نام هخامنشی وجود ندارد. با حملات یونانی ها به تدریج کلمه آذربایجان با حدود کمابیش حدود تاریخی امروزین شکل می گیرد و با اتکا به منابع یونانی- رومی اطلاعات مفیدی از پایتخت و شهرهای بزرگ آذربایجان در دست می باشد. با حمایت هلنیسم غربی در آذربایجان راههای ارتباطی بیش از پیش شکل می گیرد و زمینه برای تجارت بین المللی در آذربایجان بوجود می آید. در سده های بعدی مسمی به دوران اشکانیان و ساسانیان اطلاعات مربوط به شهرها آذربایجان کمابیش همانی بوده که در منابع یونانی-رومی ذکر گردیده است. ماهیت و جایگاه شهرها و راههای مواصلاتی آذربایجان در طول تاریخ باستان چگونه بوده است؟ سوالی است که در این پژوهش به صورت توصیفی- تحلیلی پاسخ داده خواهد شد.

کلمات کلیدی: شهر، راههای مواصلاتی، آذربایجان

استناد (آپا): ملک زاده دیلمقانی، ت (۱۳۹۲). ماهیت شهرها و راههای مواصلاتی در آذربایجان باستان و مکانیابی آنها. ارومیه: فصلنامه تخصصی "مطالعات تاریخ آذربایجان و ترک" - جلد ۰۱، شماره ۰۱، پاییز ۲۰۲۳.

مقدمه:

زندگی انسان نخستین بین دو قطب حرکت و ماندگاری در نوسان بوده (مفورد، ۱۳۸۱: ۲۹)، (سیاهپوش، ۱۳۷۰: ۲۵۴) و بعدها اجتماعات انسانی در مناطق روستایی شکل گرفت. گفته می‌شود قبل از آنکه انسان در مکانی به عنوان شهر ساکن باشد؛ احتمالاً در زمین‌هایی که بعدها مورد استفاده قرار می‌گرفت؛ به صورت موقت سکونت کرده و برخی از کارکردهای شهری را در آنجا شکل داده و به برخی از هدف‌های شهر رسیده‌بودند. (مفورد، ۱۳۸۱: ۲۹) این سکونتگاه‌ها را می‌توان هسته اولیه شهرهای امروزی دانست.

طی دهه‌های اخیر، از سوی اندیشمندان جغرافیا، جامعه‌شناسی، اقتصاد، جمعیت‌شناسی و برخی علوم دیگر، تعاریف متعددی از شهر ارائه شده‌است و جامعه‌شناسان از جمله انگلس و مارکس، شهر را محل تمرکز جمعیت، ابزار تولید، سرمایه، نیازها و احتیاجات و غیره می‌دانند، که تقسیم کار اجتماعی، در آنجا صورت گرفته‌است. جغرافی‌دانان، شهر را منظره‌ای مصنوعی از خیابان‌ها، ساختمان‌ها، دستگاه‌ها و بناهایی می‌دانند، که زندگی شهری را امکان‌پذیر می‌سازد. مورخان، شهر را با توجه به قدمت آن، تعریف می‌کنند و از نظر اقتصاددانان، شهر به جایی اطلاق می‌شود، که معیشت غالب ساکنان آن، بر پایه کشاورزی نباشد. جمعیت‌شناسان نیز، تعداد جمعیت یک نقطه را، ملاک شهری بودن آن نقطه می‌دانند. اندیشمندان طراحی شهری، شهر را مجموعه پیچیده سازمان‌یافته‌ای می‌دانند، که متشکل از سه مؤلفه اصلی کالبد، تصورات و فعالیت می‌باشد، که پیوسته در حال تغییر و تحول است. شهرشناسان، شهر را محلی می‌دانند، که بشر دست از زمین کشیده و فکر کردن را آغاز می‌کند. با گذشت زمان شهرها به مثابه مرکز سازماندهی و مبادله تولیدات روستایی، بهره‌گیر اصلی رشد و توسعه اقتصاد روستایی عمل کردند. (اهلرس، ۱۳۸۰: ۳) شهرها با دارا بودن زبان زنده، ولی نامحسوس عناصر فیزیکی در مقیاس شهری، تشکیل مجموعه‌ای پرتحرک، سرشار از قابلیت‌های ترکیب و ساخت شدیداً متنوعی می‌باشند. (حکیم، ۱۳۸۱: ۱۶۱) در حقیقت شهر در ایران برخلاف سایر پدیده‌ها، نماد تحول سیاسی و اجتماعی - اقتصادی است (اهلرس، ۱۳۸۰: ۱۶۷).

آنچه در این مقاله به عنوان سؤال اساسی مطرح می‌گردد؛ این است، که چرا شهرها در جاهای امروزی خود هستند و اصولاً چرا به وجود آمده‌اند؟ در این باره نیز بسیاری اظهار نظر کرده‌اند، ولی جغرافی‌دانان و دانشمندان دیگر بر نیروهایی که تمرکز امور را در پاره‌ای نقاط باعث می‌گردد و ناگزیر ایجاد شهرها را سبب می‌شود؛ تاکید کرده‌اند (مزینی، ۱۳۷۳: ۵۶). حتی نگاه اصلی در مورد شهر و شهرسازی این است، که جامعه شهری، نه منحصر به محتوای جمعیتی آن است و نه به پوسته و اندام فیزیکی، بلکه به پویایی، تحول و تغییر شکل جامعه مدنی بستگی دارد. (مفورد، ۱۳۸۱: ۱۴) به عبارت دیگر عامل مهم در تأسیس شهر، حتی اندازه شهر، تنها مهیا بودن آب و غذای کافی نیست، بلکه کلیه امکانات دسته جمعی می‌باشد؛ از جمله رودخانه، شاهراه، بازار،

حصار، معبد و وجود امکانات دفاعی طبیعی و غیر طبیعی. نزدیکی شهرهای اولیه شاید مبین وجود امنیت و صلح در زمان پی‌ریزی آن باشد (مفورد، ۱۳۸۱: ۱۲۱).

الزام اقتصاد توامان بهره‌برداری از زمین و مرتع، تحرک فضایی ساکنان ارتفاعات و کوه‌ها را شدیداً محدود ساخته و از این طریق یکجانشینی نسبت به کوچروی وجه آشکار شاخصه زیستی و اقتصادی سکنه مرتفعات آذربایجان و کل آسیای غربی در قبل و آغاز دوره تاریخی به شمار می‌رود (اهلرس، ۱۳۸۰: ۱۲۷-۱۲۶). با این حال منابع ادبی - تاریخی در ارتباط دوره متأخر باستان و نیز سده‌های آغازین دوره اسلامی مؤید نوعی پایداری مناسبات روستایی است. اکتشافات باستان‌شناسی آذربایجان باستان نیز بر این نظر صحه می‌گذارد. کلیه این آثار براساس داده‌های بعضاً دقیق از غلبه همیشگی جمعیتی عمدتاً یکجانشین و روستایی، طی پایان اولین و آغازین دومین هزاره میلادی خبر می‌دهند (اهلرس، ۱۳۸۰: ۱۲۸).

شهر در آذربایجان باستان

الف - هزاره سوم قبل از میلاد، تا هزاره اول قبل از میلاد

۱ - اسکان بشر در آذربایجان باستان، هزاره سوم قبل از میلاد، تا هزاره اول قبل از میلاد

مکانی‌یابی نواحی در سرزمین ماد و در نهایت آذربایجان باستان در جغرافیای امروزی، یکی از پیچیده‌ترین موضوعات تاریخی باستان می‌باشد (ملکزاده، ۱۳۷۳: ۱۴). با این حال می‌توان با تعقیب ردپای انسان در جای‌جای آذربایجان نقطه شروع اسکان بشر در آذربایجان را شناسایی کرد. در محوطه «شیوه‌تو»ی مهاباد (وحدتی‌نسب، ۱۳۹۴: ۱۳۳-۱۳۴)، تپه «خالصه» خرم‌دره (وحدتی‌نسب، ۱۳۹۴: ۱۵۲) آثاری از پارینه سنگی قدیم؛ یعنی، تا ۲۵۰ هزار سال قبل، آثاری دیده می‌شود. در پارینه سنگی میانه، ردپای انسان‌های اولیه در جای‌جای آذربایجان از غار «تام‌تاما»ی اورمیه گرفته، تا غار «آزیخ» در منطقه فضولی، «ورجوی-چای» و «گیرده‌داغی» مراغه (وحدتی‌نسب، ۱۳۹۴: ۱۷۳ و ۱۷۵)، (محمدزاده، ۱۳۹۷: ۴۰) حتی «چال‌تپه» و «چاخماقلی‌تپه» تخت‌سلیمان تکاب (وحدتی‌نسب، ۱۳۹۴: ۱۷۷) دیده می‌شود. حتی پروفیسور کوون آثاری از زندگی انسان‌های نئاندرتال در غار «تام‌تاما»ی اورمیه گزارش کرده‌است (وحدتی‌نسب، ۱۳۹۴: ۷۳). در هزاره‌های بعدی، شرایط آب و هوایی آذربایجان مساعد رشد و نمو انسان خردمند بوده (سیاهپوش، ۱۳۷۰: ۲۸۱) و بر اساس اکتشافات باستان‌شناسی، از اولین دهکده‌های اسکان بشری، که در آن کار و تجارت هم انجام می‌گرفت در آذربایجان وجود داشت. یکی از مشهورترین این دهکده‌ها، در «کول‌تپه» اهرنجان سلماس بود، که در سال ۱۳۷۰ کشف گردید. در این دهکده آذربایجانیان باستان قطعات بزرگ سنگ اوبسیدین را از

کوهستان‌های اطراف وارد و آنها را برش داده، از آنها اجسام تیز و برنده از جمله چاقو و سرنیزه می‌ساختند (ملک زاده، ۱۳۸۴: ۴۵).

در اولین متون نوشتاری انسان‌ها نیز اشاراتی به وجود تمدن بشری در آذربایجان شده‌است؛ از جمله الواح گلین سومری پنج هزار ساله از وجود تمدنی در آذربایجان و شرق آناتولی به نام «آراتتا» سخن می‌گویند. (Movisisyan, 2001: 13) که اولین اطلاعات در بارهٔ اسکان انسان‌های خردمند در منطقه می‌باشد.

از آثاری که به زبان‌های سومری، آکدی و هوریانی به دست آمده، چنین برمی‌آید، که در هزارهٔ سوم قبل از میلاد، اقوام هوری، کوتی و لولوبی در اراضی آذربایجان می‌زیستند (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۹۹). در بعضی توپونیم‌های آذربایجان نظیر «اونگوت» (üngüt)، (منطقه‌ای در مغان) نام گوتی‌ها به یادگار مانده‌است (جدی، ۱۳۹۶: ۱۹). در مورد محل استقرار این طوایف و یا اینکه کدام شهر - روستاها در این دوره وجود داشته؛ اطلاعات دقیقی نداریم. اکتشافات در تپه «حاجی فیروز»، تپه‌ای کوچک در دشت سولدوز تقریباً دو کیلومتری جنوب شرق تپهٔ «حسنلو»، بقایای معماری هزارهٔ ششم قبل از میلاد را نشان می‌دهد (ویت، ۱۳۸۸: ۱۵) که اقتصاد مردمان ساکن در آن مبتنی بر کشاورزی و گله داری بود (ویت، ۱۳۸۸: ۳۵۱).

امروزه می‌توان «هفتوان تپه» سلماس در شمال غرب دریاچهٔ اورمیه را با توجه به اکتشافات باستان‌شناسی و کشف یک ساختمان بزرگ و ساختمان‌هایی متشکل از سنگ‌های کار شده در گل در اطراف آن، یکی از مهمترین زیستگاه‌های ماقبل تاریخ آذربایجان در هزارهٔ چهارم ق. میلاد (فیض‌خواه و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۶) و در هزاره‌های بعدی تا هزارهٔ دوم ق. میلاد دانست (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۹ - ۱۵۸). اتصال فرهنگی در «هفتوان تپه» تا صدهای اولیهٔ میلادی کشف شده‌است. از هزارهٔ سوم قبل از میلاد علاوه بر «هفتوان تپه» سلماس، «رواز» در شمال شهرستان چالدران، «شهر یثری» مشکین‌شهر، «یاخ‌ولی» در شرق ماکو، «بلورآباد» در شمال شرقی بسطام چورس، «گوی تپه» اورمیه و «یانیق تپه» خسروشاه آثاری در اختیار داریم (فیض‌خواه و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۵) که آثار «یانیق تپه» قابل توجه بیشتر است. آثار لایهٔ اولیهٔ «یانیق تپه» در خسروشاه تبریز مربوط به هزارهٔ سوم قبل از میلاد است، که حاوی خانه‌های مدور محصور در دیوار سنگی می‌باشد (علیون، ۱۳۹۰: ۱۶). با توجه به تعداد کشف شدهٔ خانه‌های مدور، اولاً ارتباط این محوطهٔ تاریخی با فرهنگ ماورای قفقاز محرز شده و در ثانی این منطقه، احتمالاً روستایی بزرگ، یا حتی شهری کوچک در آذربایجان بوده‌است (علیون، ۱۳۹۰: ۱۳۰). تمام بناهای محوطه از خشت خام ساخته شده‌اند و تنها مورد استثنا در این زمینه حصار محوطه است، که در آن از سنگ‌های ناتراشیده و عمدتاً قلوه سنگ‌های آذرین و ملات گل سخت، یا شفته استفاده کرده‌اند (علیون، ۱۳۹۰: ۳۰).

هیچ مدرکی که نشانگر وجود صنعت مثلاً فلزگری، یا تجارت باشد؛ در «یانیق تپه» به دست نیامده‌است، ولی فرهنگ «یانیق تپه» را باید اجتماعی متشکل از مردمان یکجانشین و فلاحت‌پیشه دانست، که اقتصاد معیشتی آنان مبتنی بر زراعت مختلط بوده‌است (علیون، ۱۳۹۰: ۱۳۲). غیبت اشیا و ابزارآلات صنعتی و تجاری نمی‌تواند تصادفی باشد، زیرا نمونه‌های آنها از هیچ یک از سایر

محوطه‌های منتسب به فرهنگ ماورای قفقاز قدیم نیز کشف نشده‌اند (علیون، ۱۳۹۰: ۱۳۱). محوطه تمدنی با خانه‌های مدور در «رُوز» در شمال قره‌عینی (مرکز شهرستان چالدران) با حصار سنگی عریض و برج‌های نیم‌دایره، دروازه‌ای منتج به کوچه‌های شهر و روستایی، ولی در شرق ماکو دارای حصار مستحکم، هر دو مربوط به هزاره سوم ق. م. که از این دوران قبلاً در محوطه‌های «هفتوان‌تپه» سلماس و «یانیق‌تپه» تبریز آثاری هم دیده شده بود (حسینی، ۱۴۰۰: ۲۴۲). محوطه مشکین‌شهر با دارا بودن دهکده وسیعی که بخشی از آن حصارکشی شده است، ارک حکومتی، چهار گروه مجسمه‌های استل و تعدادی قبر مربوط به هزاره سوم قبل از میلاد می باشد (فیض‌خواه و دیگران، ۱۳۸۸: ۷۲). شهر یثری بورازما در مشکین‌شهر نیز که هم از نظر قدمت و هم از نظر تعداد، در مقابل سایر استل‌های شرق آذربایجان مقدّم و منحصر به فرد است، کارکردی معبدی و نجومی داشته (زرگری، ۱۳۹۳: ۴۳) و بی‌تردید از مکان‌های اولیه تجمع انسان آذربایجانی بوده است. کشف طبق مفرغی منقوش به قیل‌قمیش همراه با آثار مخلف به اهمیت تپه باستانی «گوی‌تپه» اورمیه افزوده است (ملک‌زاده، ۱۳۸۸: ۲۶).

در هزاره دوم قبل از میلاد اوضاع اندکی تغییر کرد. به نظر می‌رسد در این دوره با افزایش ثروت در شهرها، حصارهای دفاعی دورتادور نقاط مسکونی شکل گرفت (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۱۹). آثار مکشوفه از «کول‌تپه» در نخجوان، «گوی تپه» در اورمیه و «اوزلیک‌تپه» در قره‌باغ مراکزی از شهرهای اولیه حصاردار در آذربایجان را به نمایش می گذارد (allahverdiyev, 2007: 9)

۲- راه‌های ارتباطی جوامع زیستی در آذربایجان باستان، هزاره سوم قبل از میلاد، تا هزاره اول قبل از میلاد

گرچه به سبب قلت اطلاعات نمی‌توان به صراحت از وجود راه و یا احیاناً شاهراه‌ها در آذربایجان باستان نام برد، ولی ارتباط آذربایجان با تمدن‌های بین‌النهرین، آناتولی، تمدن کور - ارس محرز می‌باشد.

ب - از هزاره اول قبل از میلاد، تا اوایل میلاد

۱ - شهرهای آذربایجان باستان از هزاره اول قبل از میلاد، تا اوایل میلاد

از آغاز قرن نهم پیش از میلاد به مدد منابع آشوری و سپس اورارتویی، اطلاعات مفیدی از اقوامی چون توروکی / توریخی (حسینی، ۱۳۹۷: ۳۴) و همچنین استقرار مردمان آذربایجان در شهر - دژها در اختیار داریم. فرهنگ‌های این دوران که دوران آهن نامیده می‌شود، در واقع تداوم فرهنگ‌ها و سنن دوره های پیشین و متعلق به مردمانی هستند، که از دوران مفرغ متأخر در این مناطق ساکن بوده‌اند (هژبری نوبری و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۲۳). تصاویر آشوری از دژهای مادی نشان می‌دهد، این دژهای محصور همچون معماری دوره اورارتو در دیوارهای سنگی محکم، ساختمان‌های محکمی بودند بر بالای ارتفاعات طبیعی و یا گاهی بر خاکریزها و تپه‌های مصنوعی. در طول حصار برج‌هایی به فاصله‌های معین تعبیه شده بود و سر برج‌ها و حصار برای تیراندازی از کمان،

کنگره‌دار بود (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۷۶). حملات آشوری‌ها برای غارت منابع شهرهای آذربایجان در هزاره‌های اول ق. م. حاکی از زندگی مرفه آنان بر اساس کشاورزی و دامداری بوده‌است (اسکندری، ۱۳۸۰: ۶۴).

در سرزمین آذربایجان در هزاره اول ق. م. وجود قلعه‌های دفاعی حصاردار - که شکلشان به ما رسیده‌است - در اوایل وجودشان برای دفاع در مقابل آشوریان نبوده، بلکه به خاطر جنگ‌هایی بود، که دائماً میان برخی از سران ماد جریان داشت (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۷۴). این قلعه‌ها دیوارهای سنگی، یا خشتی به قطر حدود ۳ تا ۴ متر داشتند، که در طول آنها برج‌های مستحکمی به قطر تخمینی ۱۰ متر وجود داشت (حسینی، ۱۴۰۰: ۲۵۵). ساختار شهرها به صورت یک شهر دارای ویژگی‌های جامعه برده‌داری، اعم از شهرهای دارای برج و بارو با حصار سنگ یا آجر، آغاز تجزیه پیشه‌ها، وجود مناصب دائم، جنگ و جدال بوده‌است (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۷۴). از سوی دیگر اشیای قیمتی و نفیسی که از قبور این دوره به دست آمده‌اند؛ حاکی از شکل‌گیری طبقات اجتماعی در این دوره در منطقه است (هژبری نوبری و دیگران، ۱۳۹۸: ۲۲۴). معماری پیشرفته اورارتویی در اعصار بعدی به تمدن‌های مادی و هخامنشی نیز رسوخ پیدا کرده‌است (حسینی، ۱۳۹۷: ۴۵).

بیشتر اطلاعات ما از شهرها و روستاهای هزاره اول ق. م. آذربایجان بر اساس سنگ‌نبشته‌ها و سالنامه‌های آشور است (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۲۰۴). از سنگ‌نوشته‌های آشوری چنین برمی‌آید، که در خاک آذربایجان دو نوع نقطه مسکونی وجود داشت. نقاط مسکونی مستحکم دژگونه‌ای «الانی دننوتی»^۱ و نقاط مسکونی کوچک دیگری در اطراف آن «الانی سهروتی»^۲ وجود داشته‌اند و ساکنان نقاط اخیرالذکر به هنگام ضرورت می‌توانستند به درون حصار دژ پناه برند (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۷۶). این نوع سیستم شهری تا سده‌های اخیر نیز در شهرهای آذربایجان رایج بود و مردم بیرون از حصار حین حملات دشمنان خارجی، درون دیوارهای مستحکم پناه می‌گرفتند. دژهای سنگی محل اسکان فرمانروایان و دهکده‌ها تا اندازه‌ای جنبه عشیرتی داشت و گواهی بود بر پیدایش اختلاف سطح ثروت و جنگ‌های میان شاهان دولت‌های خرده‌پا (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۸۲). این قلاع معمولاً از ارتفاعات و صخره‌های طبیعی و گاهی نیز بر روی خاکریزها و تپه‌های مصنوعی ایجاد می‌گردید (سرافراز و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۴). نقش شهر «خارخار» آذربایجان مؤید این موضوع می‌باشد. غالباً درون دژ منزل حاکم و فرمانده را نیز با برج و بارو مستحکم می‌کردند، ولی به رغم قدرت حصارهای خشتی و وسایل گوناگونی که مباشران ساختمانی دژها برای تحکیم آنها به کار می‌بردند، تاریخ جنگ‌های ماد و آشور نشان می‌دهد که مادی‌ها به ندرت به نیروی دفاعی حصارهای خویش استظهار می‌ورزیدند (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۷۷).

در سالنامه‌های تهاجم تیگلت پیلسر سوم در سال ۷۴۴ ق. م. به سرزمین آذربایجان، که گویا به هدف تضمین امنیت حدود و ثغور آشور و حفظ آن در مقابل دستبرد کوهستانیان و استقرار نظم انجام یافته، (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۸۶) نام دهکده - شهرهایی

^۱Alani dannuti

^۲Alani Sehruti

چون: ارزیش^۲، آرازیش^۴، زاکروتی، بوشتو، اوشکاکان، نام برده شده، (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۸۵) که محل دقیق آنها هنوز کشف نشده است. (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۹۵) در همین سالنامه مقرر شده که فرمانروایان این سرزمین‌ها سالیانه سیصد تالانت (۹ تن) سنگ لاجورد و ۵۰۰ تالانت (۱۵ تن) مصنوعات مفرغی به عنوان خراج به وی ارسال نمایند (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۸۶). بی‌شک ارسال این مقادیر غنیمت جنگی نیاز مبرمی به راه‌های مواصلاتی داشت. سارگون دوم نیز از اولهو یا اولخو مسخر توسط خودش که در ساحل شمالی دریاچه اورمیه قرار داشت، به عنوان «شهر انبارها» نام می‌برد و حتی در همین رابطه از سیلوه‌های غله و انبارهای شراب که نیروهایش به نحو احسن می‌دانستند چگونه از آنها استفاده کنند، یاد می‌کند (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۲۱۷). حتی روسای اول پادشاه اورارتو آبراهی ساخت، تا زمین‌های اولهو را آبیاری کند. بقایای این شهر امروزه در پای کوه «یوجالیق‌داغ» سلماس دیده می‌شود (ملک‌زاده، ۱۳۸۴: ۵۸). عاقبت این شهر بسیار وخیم بود. دیوارهای سنگی شهر مانند «کوزه خاکی» خرد شدند. کاخ هم همان سرنوشت را داشت. «سبدهای پر از دانه‌های گندم تا لبه» و انبارهای آذوقه به سربازان واگذار شدند. آشوری‌ها شراب‌های معطر را در کانال‌های رسی به مانند آب در رودخانه جاری کردند. دهانه کانالی را که آب آشامیدنی را به شهر حمل می‌کرد؛ بستند و تمامی شهر بزرگ مبدل به باتلاق شد. در تمام دشت و صحرای اطراف «صدای تیرهای آهنی طنین انداخته بود». باغ‌ها نابود، درختان در جا شکسته و آتش زده شدند. خرمن‌ها تا آخرین سنبله‌ها غارت شدند، سواره نظام و پیاده نظام علفزارها را لگدمال کردند (پیوترووسکی، ۱۳۸۱: ۵۴). بدین ترتیب شهر اولخو/ اولهو به عنوان دومین شهر دولت اورارتو تخریب شد، ولی آیا می‌توان گفت موجودیت شهر در منطقه سلماس حذف شد؟ در ادامه خواهیم دید جواب منفی است.

در دهه دوم قرن هشتم ق. م. شمال آذربایجان از شمال دریاچه اورمیه تا سراب، در اختیار اوراتوها و باقی اراضی آذربایجان در اختیار دولت ماننا به فرماندهی شخصی به نام ایرانزو بود (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۹۴). با این حال در مرزهای آن پادشاهی سرزمین‌های تحت‌الحمایه ماننا ولی تحت کنترل شاهان دیگری وجود داشت که برای ماننا خطرناک و مایه دردسر بود. مانند:

پادشاهی اوئیش‌دیش (تقریباً در ناحیه مراغه امروزی)، (محمدزاده، ۱۳۹۷: ۵۴)

زیکرتو (در ناحیه میانه - اردبیل)

آندیا (در بخش سفلی دره قیزیل‌اؤزن)

سرزمین دیوک (به احتمال قوی در بخش علیای دره قیزیل‌اؤزن) (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۹۴) در این سرزمین‌ها شهر - دژهایی به نام‌های «شوآن داخل»^۵، «دور دوککا»^۶ «سوکا»، «بالا»، «آبی تیکنا»^۷، «یزیرتو» (پایتخت ماننا: تپه «قلایچی» در شهرستان

^۲Erenziş

^۴Araziş

^۵şuandaxul

^۶durdukka

^۷abitikna

بوکان آذربایجان) (کارگر و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۰۱)، «زیبیه» (دژ ماننایی زیویه امروزی)، «آرمائیت»، «کیشه‌سو»^۸، «خارخوارا»، «کیلامباتی»، «آرمانگو»، «خارخار»، «اللی پی»، «کیششلو»، «کیندائو»، «آنزازی»، «بیت باگای»، «زیریاککا»، «زیزی»، «زالا»، «پانزیش»، «پاردو/ پاردادا»، «اوشکایا» (در محل اسکوی امروزی)، «آنیاشتانی»، «تاروئی - تارماکیس» (تبریز کنونی) (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۲۰۳)، (مومنی، ۱۳۹۲: ۱۴)، (عزیزی، ۱۳۹۷: ۲۸)، (قلی‌اف، ۱۳۵۹: ۲۰)، «ساروری خوردا»، اولخو/ اولهو» (سلماس امروزی) و به عقیده ماسکارلا: «هفتوان تپه» سلماس (ماسکارلا و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۲)، «دیرستانو»، «کارکاشی» وجود داشت، که وجودشان در سالنامه‌های آشوری منعکس گردیده است. سارگون دوم در حمله به آذربایجان از وجود حداقل سی شهر خبر می‌دهد (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۲۴۳). نام شهر «لیلی یونی» نیز در کتیبه‌ای در شمال شرق آذربایجان دیده می‌شود (افندیف و دیگران، ۱۳۶۰: ۳۱)، (علیف و دیگران، ۱۳۶۹: ۳۱) وان لون معتقد است با کشف سنگ‌نوشته‌ای در دره اشنویه احتمال می‌رود که «اویشی» جدید همان اوشنو یا اشنویه کنونی باشد (کدخدا گندویلا، ۱۳۹۲: ۱۲۹). حال اینکه تعدادی از محققین، قلعه اسماعیل‌آقا در شمال اورمیه را محل اویشی می‌دانند (ماسکارلا و همکاران، ۱۳۹۰: ۹۸). اتیمولوژی توپونیم‌های باستانی محل مناقشه است (سولئیمونوف، ۱۳۸۴: ۲۵)، (افندیف و دیگران، ۱۳۶۰: ۲۹).

اکتشافات باستان‌شناسی دژ ماننایی - اورارتویی (ماسکارلا، ۱۳۹۱: ۱۴۴) و به قولی غیرماننایی (کارگر و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۲) «حسنلو»ی سولدوز نشان از استقرار یک تمدن پیشرفته فرهنگی - هنری در آذربایجان هزاره اول ق. م. بوده، که بررسی و مطالعه آثار مکشوفه از این سایت تاریخی توانست بسیاری از زوایای تاریخی آذربایجانیان باستان را آشکار نماید (نجفی قره‌آغاجی، ۱۳۹۲: ۳۹). آثاری چون انبارهایی که نشانگر زندگی خوب توسعه یافته شهری است. آثار هنری و ابزارهای دست‌ساز، خصوصاً جام زرین حسنلو منقوش به آثار هنری بی‌نظیر، سلاح‌ها و ظروف فلزی، عاجکاری، (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۹۶) کشاورزی، دامپروری و احداث قنوات آبیاری، سدسازی، (ملیکیشویلی، ۱۳۹۷: ۱۴) به تمامی نشان‌دهنده شاخصه‌های یک تمدن شهری در آذربایجان سه هزار سال قبل می‌باشد (حسینی، ۱۴۰۰: ۳۳۰).

سبک معماری این شهر باستانی حاوی تالارها، سازه‌های باستانی و ستون‌های مختلف مکشوفه می‌باشد (علیون، ۱۳۹۱: ۱۳). با این حال جمعی به اورارتویی بودن سبک معماری حسنلو تأکید دارند (صدرائی، ۱۳۹۶: ۲۶). تأسیسات استحکامی حسنلو طبق نقشه هماهنگی ساخته شده است. باروها متشکل از تخته‌های بزرگ، اما نازک سنگ‌های موجود محلی است. ساختارهای پشتیبان‌های تنومند برج‌ها را تقویت می‌کردند. در شهر حسنلو، دو خیابان از خارج شهر به ارک ختم می‌شد. البته بخش اعظم جمعیت در خارج شهر زندگی می‌کردند، که مردگانشان را در قبرستانی واقع در خارج کانون اصلی شهر دفن می‌کردند (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۹۵). بر اساس شواهد باستان‌شناسی این شهر توسط اورارتوها به آتش کشیده شده است (کارگر و همکاران،

^۸ آشوریان پس از تصرف این قلعه و اسیر گرفتن فرمانروایش به نام بل‌شاروسور، نم قلعه را به «کارنین اورتا» عوض کردند. حتی لوحی با تصویر سارگون در آنجا نصب کردند (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۱۹۶).

۱۴۰۰:۱۲). لایه چهارم اکتشافات حسنلو حاوی جام زرین حسنلو بوده، که موتیوهای شاهکار این جام ارتباط مستقیمی با قوم هورری دارد (صدرائی و دیگران، ۱۳۸۷: ۷۳) (حسینی، ۱۳۹۷: ۲۶).

در شهر «زیویه» در جنوب آذربایجان باستان نیز بقایای قلعه‌ای حاکم‌نشین مشتمل بر بخش‌ها و قسمت‌های گوناگونی چون: راه‌پله سنگی، بخش ورودی، راه‌پله ستون‌دار، حیاط سنگفرش، اتاق‌ها و انبارهای متعدد و تالار ستون‌دار. از برج و باروی قلعه متأسفانه به جهت تخریب و ریزش، چیزی برجای نمانده‌است (شیخی، ۱۳۹۳: ۱۸). در شهر «زیویه» ردپای سکاها (شیخی، ۱۳۹۳: ۲۷) مانده‌ها، اوراتوها و آشوری‌ها دیده می‌شود (شیخی، ۱۳۹۳: ۳۶).

محوطه اصلی «قلایچی» در بوکان در جنوب آذربایجان، که امروزه به عنوان شهر «ایزیرتو» - پایتخت ماننا - تثبیت شده‌است، یک معبد با ساختارهای وابسته است، که به همراه فضاهای مرتبط با آن در درون یک حصار مستحکم قرار گرفته‌است، که یک دروازه اصلی با ساختارهای تدافعی دیواره‌ای با سنگ‌دانه‌ها و ملات و یک در کوچک در شمال دارد (کارگر و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۰۰). اتاق‌های «ایزیرتو» با اندود گل اخری، نقاشی‌هایی با رنگ‌های سیاه و آبی و آجرهای منقوش دارای موضوعات انسانی، هندسی و گیاهی پوشیده‌است. در کاوش‌های بعدی این تپه، علاوه بر بنای کاخ - معبد، کتیبه‌ای به زبان آرامی، نقوش دیواری و سرنیزه‌هایی به دست آمده، که بیشتر در آیین‌های مذهبی کاربرد داشته و برخی از آنها شبیه نیزه‌هایی هستند، که جنگجویان برای موفقیت در جنگ به خدای جنگ؛ یعنی، خالدی هدیه می‌کردند (اوریا، ۱۳۹۴: ۱۲۴-۱۲۵) آجرهای لعابی این محوطه باستانی بسیار هنرمندانه می‌باشد.

از محل سکونت شهری در دوران حاکمیت اسکیت - ساکاها و به قولی ایشغوزها، یا ایچ اوغوزها (ismayil, 1997:13) و یا اتحادیه کیمر - اسکیف (yusifov, 1994: 54) در آذربایجان اطلاعی نداریم (allahverdiyev, 2007:16)، (کریمی، ۱۳۹۵: ۴۲). ولی وجود کورقان‌ها و مزارات حاوی اسکلت‌های انسانی و اسکلت اسب، که نشانه‌ای از سکونت سکاها می‌باشد؛ در منطقه اشنویه در تپه «دین‌خواه» گزارش شده‌است (پیتسورنو و همکاران، ۱۳۸۸: ۳۲).

نام ماد در سنگ‌نوشته‌های مختلف، از جمله سنگ‌نوشته‌های شاهان هخامنشی دیده می‌شود، ولی هیچ اطلاعی از فهرست شهرها وجود ندارد. در این اسناد مناطق تحت تسلط آنان قید شده‌است. ماد یکی از این مناطق تحت تسلط هخامنشیان بوده‌است. (تویین‌بی و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۰۹ و ۱۹۲) اشتفان کرول در مقاله چاپ شده‌اش در سال ۲۰۰۲ تأکید می‌کند در منطقه آذربایجان به غیر از برخی فرضیات، هیچ مدرک قطعی در مورد هخامنشی وجود ندارد. (فیض‌خواه و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۱۵)، (احتشام، ۲۵۳۵: ۱۹۰) و بوشارلای باستان‌شناس هم در مقاله‌ای به تاریخ ۱۹۹۱ تأکید می‌کند در غرب ایران هیچ سفالی از دوره هخامنشی یافت نشده‌است (فیض‌خواه و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۵۹).

استرابون آذربایجان را ماد آتروپاتیان می‌خواند (استرابو، ۱۳۸۲: ۴۹). آتروپاتس سرداری بود، که اجازه نداد سرزمین او، که بخشی از ماد بزرگ بود؛ مطیع و رعیت اسکندر شود و کشورش را به صورت کشوری مستقل اداره کرد و بازماندگانش با شاهان پارتی و

ارمنیه ازدواج سیاسی کردند. به نظر می‌رسد نام آذربایجان از نام این سردار مادی، که در آذربایجان باستان فرمانروا بوده و حتی سردار داریوش در جنگ گوگمل نیز بوده، اخذ شده است. اتیمولوژی این نام بسیار پر معماست.

سرزمین آذربایجان در دوران استقلال سیاسی خود دارای دو مقر بود: گنجک و یا به نوشته استرابون «کزکه»^۹ و دیگری اردبیل که نام اخیر در متن استرابون از قلم افتاده است (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۲۰۶) و همچنین در هیچ منبع یونانی - رومی نیز دیده نمی‌شود (رئیس‌نیا، ۱۳۶۸: ۹۲۸). حال اینکه تفضلی به استناد از استرابون نام شهر دوم را «وئرا» ذکر کرده است. (فاضلی، ۱۳۹۴: ۶۶) اردبیل پایتخت تابستانی آذربایجان بوده و بلاذری صریحاً به آن، به عنوان نام مرزبان آذربایجان اشاره کرده است. استرابون در توصیف «گنژک» از فاصله زیاد آن از رود ارس صحبت می‌کند (استرابو، ۱۳۸۲: ۴۹).

۲ - راه‌های ارتباطی شهرهای آذربایجان از هزاره اول قبل از میلاد، تا اوایل میلاد

پیدا شدن آثار گرانبهایی از اکتشافات باستان‌شناسی مناطق مختلف آذربایجان، ارتباط هنری ماننا، آشور، اورارتو، ساکها و حتی روسیه جنوبی با هم مشهود می‌باشد (کالیکان، ۱۳۸۵: ۳۴) و این چیزی نیست جز داشتن راه‌های مواصلاتی در جهات اربعه. مسیر حمله سارگون دوم به آذربایجان دوره اورارتو، گرچه بسیار بحث‌انگیز است و عده زیادی از مورخین روی این موضوع کار کرده‌اند، ولی نفس این لشکرکشی نشان‌دهنده وجود راه‌های عمده‌ای برای نقل و انتقال قشون مجهز آشوری از شمال بین‌النهرین، تا قلب آذربایجان و از آنجا با اولخو، پایتخت دوم اورارتو در سلماس.

تعداد محوطه‌های اورارتویی کشف شده برای ترسیم نقشه تقریبی شبکه جاده‌های اورارتوها کفایت می‌کند. این جاده‌ها مناطق مختلف را به همدیگر مرتبط می‌کردند و در مسیر غرب به مرکز اورارتو؛ یعنی، توشپا (وان در ترکیه) امتداد می‌یافتند. همچنین تعدادی منزل بین‌راهی نیز یافت شده است که برخی از آنها در کنار جاده‌ها قرار داشتند. یکی از این منزل‌ها، که در تپه «دوسوق» در نزدیکی جاده اورمیه به اشنویه قرار دارد؛ تداعی‌گر مسافرخانه‌های صحن‌داری است، که در شکل تکامل یافته خود به شکل رایج کاروانسراهای شرقی تبدیل می‌گردد. بقایای یک پل اورارتویی هنوز هم در نزدیکی قلعه و دهکده «ورهرام» بر روی رودخانه ارس قابل مشاهده است. این پل قدیمی‌ترین پل شناخته شده در آذربایجان است (فیض‌خواه و دیگران، ۱۳۸۸: ۲۸). وجود جاده مقدسی که منتهی به موساسیر - بزرگ‌ترین و رسمی‌ترین معبد اورارتویی - است؛ نشانگر استقرار اجتماع بزرگ انسانی در غرب آذربایجان می‌باشد (خضری، ۱۳۹۳: ۱۸۵).

در سده‌های بعدی مشاهده می‌گردد «شیز» به عنوان پایتخت آذربایجان، مرکزیت سیاسی و مذهبی یافته و بدین ترتیب راه‌هایی از این مرکز به جهات اربعه کشیده می‌شود.

^۹ (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۲۰۶)، (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۸۵)، (کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۱۲۰) این شهر را همان شیز دانسته‌اند، که اشتباه می‌باشد. دیزجی معتقد است گنژک نزدیک لیلان در جلگه میان‌دوآب بوده آتش مقدس مادی آدور گشنسپ از روزگار قدیم بر سر تپه‌ای در آن حوالی روشن بود. ( )

ج - از اوایل میلاد، تا قرن هفتم میلادی

۱ - شهرهای آذربایجان باستان از اوایل میلاد، تا قرن هفتم میلادی

با ورود به سال‌های میلادی، اطلاعات نوشتاری ما از آذربایجان و شهرهایش بیشتر و بیشتر می‌شود. با حمله اسکندر به شرق، آذربایجان به صورت کشوری مستقل از سلوکیان درآمد و سلسله آتورپات‌ها در این قسمت از سرزمین ماد به حکومت پرداختند. بسیاری از مورخین قرون اولیه میلادی، از جمله مورخین یونانی و رومی و در رویدادنامه سیرانی «کرخ بیت سلوک» که در قرن ششم میلادی نوشته شده، معتقدند نام سرزمین آذربایجان از نام این سردار گرفته شده است (قدرت دیزجی، ۱۳۸۸: ۱۳۵).

گرچه به موازات این نظر، گزینه‌های دیگری، از جمله ارتباط آذربایجان با قوم آس/آز که در کتیبه اورخون و کول تیقین آمده است نیز وجود دارد (رئیس‌نیا، ۱۳۶۸: ۱۰۰). حوالی سال بیستم میلادی سلسله در حدود ۳۵۰ ساله آتورپاتنی‌های دوستدار رومی‌ها در آذربایجان منقرض شد و حکومت آذربایجان به دست پارت‌های اشکانی افتاد (علی‌اف، ۱۳۹۱: ۱۳۶). استرابون از بندری در کپائوتا (دریاچه اورمیه) صحبت می‌کند، که نمک در آن متبلور و جامد می‌شود. این نمک اگر به بدن برسد، خارش و درد می‌آورد. شفای آن روغن زیتون است (استرابو، ۱۳۸۲: ۴۹). استرابون همچنین از تجارت پرونق نمک در دریاچه اورمیه یاد کرده و گزارش می‌کند که این خطه توان تجهیز ده هزار سوار و چهل هزار پیاده را داشته است. اگر بتوانیم به این خبر اعتماد کنیم؛ باید بپذیریم حوزه اورمیه در آن زمان، بایستی از نظر مسکونی بسیار متراکم بوده (برنی و دیگران، ۱۳۸۶: ۲۸۲) و همچنین تجارت نیز رواج فراوانی داشته است. هرودوت و گزنفون نیز از شهری به نام «ماندگارنا» نام برده‌اند، که محققین این نام را شکل قدیمی شهر امروزی «مرند» می‌دانند (سیدمرندی، ۱۳۹۳: ۲۲۹)، (رئیس‌نیا، ۱۳۶۸: ۹۲۶).

در دوران حاکمیت سلوکیان بیش از ۴۰۰ شهر جدید در کنار قلاع نظامی ساخته شد (حبیبی، ۱۳۹۰: ۱۷). با این حال نمی‌توان گفت در آذربایجان کدام شهرها در دوران اسکندر و جانشینانش ساخته شده است، (تویین‌بی و دیگران، ۱۳۸۸: ۴۱۹۲۵۴) ولی منابع رومی از وجود شهرهایی با خانه‌های سنگی، مخصوصاً در گنزک پایتخت آذربایجان خبر می‌دهند (Yusifov, 1994: 54).

گرچه پیگولوسکایا در باره پایتخت آذربایجان در دوره اشکانیان اظهار بی‌اطلاعی می‌کند (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۱۰۵).

در دوران پارتی سه جامعه ایلی، روستایی و شهری وجود داشت (حبیبی، ۱۳۹۰: ۲۰) و این شکل زندگی تا دوران امروزی نیز به حیاتش ادامه می‌دهد. اشکانیان با آشنایی به امتیاز شهرهای دایره‌ای که دفاع و حراست آن آسان‌تر از طرح‌های هیپودام (شهرهای مستطیل شکل) بود، حتی در هنگام آرایش نظامی، لشگریان خود را با طرح دایره‌ای آماده می‌کردند (سرافراز و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۴۲۱۴).

امروزه متخصصین، شهرهای قرون اولیه میلادی آذربایجان را به سه دسته تقسیم کرده اند: الف) شهرهای اداری، تجاری و صنعتی (ب) شهرهای تجاری که از مسیرهای اصلی ارتباطی دورند. ج) شهر - روستاهایی که در اختیار فئودالها بوده و حالت انحصاری داشته است (məmmədov, 2006 : 125).

در شهرسازی آذربایجان در قرون اولیه میلادی، سنگ به عنوان ماده اولیه مورد استفاده قرار می‌گرفت، ولی به سبب سختی پرداخت سنگ، بیشتر سنگ لاشه در ساختمان دیوارهای شهرها، قلعه‌ها و برج‌ها و باروها به کار رفته‌است. از سنگ‌های کوچک‌تر و سنگریزه‌ها همراه با ملاط گِل یا گچ برای پی ساختمان‌هایی که از خشت پخته ساخته می‌شدند؛ استفاده می‌شد. آجر پخته دومین ماده ساختمانی عمده مورد استفاده بود. از سنگ، سنگ آهک و ماسه در نمای تزئینی ساختمان‌های عمومی استفاده می‌شده‌است. استفاده از چوب به عنوان ماده ساختمانی بسیار محدود بوده و سقف گنبدی رواج داشته‌است (علی‌اف، ۱۳۹۱ : ۱۴۹ و ۱۵۰).

تأثیر مدنیت یونانی در معماری، معیشت و دین آذربایجان مشهود است. اهالی آذربایجان در جنگ‌های ضد سلوکی و رومی متفق پارتی‌ها بودند. حتی به نظر می‌رسد در همین وقت تمدن و خصوصیت و سنن نژادی آذربایجانی‌ها و اشکانی‌ها به هم جوش می‌خورند (علی‌اف و دیگران، ۱۳۶۹: ۳۸). علی‌رغم مبارزه آذربایجان علیه رومی‌ها، (yusifov, 1994: 79) در شهر شکی آذربایجان کتیبه‌ای به زبان یونانی (yusifov, 1994: 86) و در غار «کرفتو»، ۲۱ کیلومتری جنوب غرب تکاب آذربایجان در جوار روستای «یوزباشی‌کندی» (محمدی، ۱۳۷۶ : ۱۹۴) آثاری از اسکان بشری با اتاق‌ها و تالارهای مختلف وجود دارد، که بسیار ارزشمند است. در این غار که در زبان مردم محلی مدفن «ساری بابا» نامیده می‌شود (محمدی، ۱۳۷۶ : ۱۹۷). کتیبه‌ای به زبان یونانی موجود هست، که مجسمه اسطوره یونانی هرکول در آنجا موجود است (yusifov, 1994: 68). قلعه‌ای که امروزه به ضحاک موسوم است و در دامنه‌های سه‌پند قرار دارد، نیز یکی از آثار قرون اولیه میلادی است (360Azərbaycan tarixi, 2007: ۲۵۷). آثار قلعه ضحاک از هزاره دوم ق. م. تا دوران تیموریان و سطح تپه غالباً به دوران اشکانیان برمی‌گردد (خلاصه مقالات ... ، ۱۳۸۳ : ۱۴۹).

منازعات پارتی‌ها و رومی‌ها برای تسلط بر آذربایجان و شرق آناتولی مضبوط است (ولسکی، ۱۳۹۷: ۱۴۴). بی‌شک این منازعات و جنگ‌ها آسیب‌های جدی بر پیکر شهرهای آذربایجان وارد کرد. نویسندگان رومی چون بطلمیوس به وجود شهرهای زیادی در آذربایجان اشاره دارند (مارکوارت، ۱۳۸۳ : ۳۱). ولی متأسفانه از وجود تمام شهرهای مختلف در آذربایجان قرون اولیه میلادی هم بی‌خبریم، ولی وجود شهرهایی چون «قره‌تپه» و شهر باستانی «پایتاکاران» (علی‌اف، ۱۳۹۱ : ۱۴۸)، (وارداپت، ۱۴۰۱: ۱۶۱) در تازه‌کند در دشت میل، که در نیمه اول هزاره نخست ق. م. و قرون اولیه میلادی ساخته شده؛ نمونه‌هایی از شهرسازی در این دوران است (علی‌اف، ۱۳۹۱ : ۷۰). از پایتخت آلبان تحت عنوان قَبَلَه (Azərbaycan tarixi 2, 2007: 257) و شهرهای چورنابین (چولا)، دربند، پایتاکارانین، آمارسین، هونان، سیری، بیلقان و بردع (پرتاو) باخبریم، که شهر اخیر به عنوان

چهارراه مسیرهای ارتباطی شهرهای آذربایجان آن سوی ارس عمل می‌کرد (məmmədov, 2006: 125) رومی‌ها ضمن تأکید بر وجود شهرها و دهات آباد و پرجمعیتی که به شکل قلعه ساخته شده بودند؛ (علی‌اف، ۱۳۹۱: ۹۵) از شهرهایی به نام گزکه/ گنزک (در منطقه لیلان شرق میاندوآب)، فراآسپا(مراغه و عده‌ای هم آن را در محل قلعه ضحاک در شرق مراغه می‌دانند، (قدرت دیزجی، ۱۳۸۷: ۲۸))، فَنَسپا و آن‌گزَنه نام می‌برد. (علی‌اف، ۱۳۹۱: ۹۶ و ۱۴۷)، (Azərbaycan tarixi 1 257)، (2007: ۲۸)، آن‌گزَنه/ آگنزن/ Anqazana در زنجان (علی‌اف، ۱۳۹۱: ۱۴۸) و فَنَسپا در قلعه ضحاک مابین شهرهای مراغه و میانه آذربایجان قرار دارند (علی‌اف، ۱۳۹۱: ۱۴۸).

«فراآسپا» یا مراغه امروزین، که مارکوس آتونئوس یونانی نیز از این شهر با نام «فراآتا» و «فراعت» نام می‌برد؛ (محمدزاده، ۱۳۹۷: ۶) در زمان پارت‌ها ساخته شده (دیاکونوف، ۱۳۵۱: ۱۶۱) و دارای حصار بزرگی بود، که رومیان موفق به گشودن آن نشدند. در این جنگ قریب به ۸ هزار نفر سرباز رومی از فرط سرما هلاک شدند (محمدزاده، ۱۳۹۷: ۶۱).
حمله آن‌ها و دیگر اقوام از شمال به آذربایجان به اهمیت بعد دفاعی شهرهای آذربایجان می‌افزود (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۱۰۸) بی‌تردید در این سال‌ها قلعه‌بندی سنگی دور شهرهای آذربایجان سرعت بیشتری گرفت.

ساسانیان علی‌رغم دوره‌ای طولانی تحمل و بردباری مذهبی، که بخصوص به مانی میدان داد و برای مدتی کوتاه دین مانی را به گزینه علی‌البدل مذهب زرتشت تبدیل کرد، شاپور در اواخر عمر خود به مذهب زردشت روی آورد (وینتر، ۱۳۸۷: ۱۳) و زرتشتیسم را دین رسمی دولتی اعلام کرد. اهمیت روزافزون آذربایجان برای ساسانیان سبب شد، تا از همان آغاز تلاش نمایند آذربایجان را ضمیمه قلمرو خود کنند، حتی سال‌ها بعد برای مشروعیت بخشی اشغال آذربایجان، تعلق زرتشت به آذربایجان، خصوصاً اورمیه را جعل نمودند. شاهپور اول در کتیبه کعبه زرتشت از آدرورآبادگان و دیگر نواحی قلمرو ساسانی با عنوان «شهر» اسم می‌برد، که شاید مفهوم ایالت را ایفاد می‌کرده است (تویین‌بی و دیگران، ۱۳۸۸: ۴۱۹) حاکمیت ساسانی‌ها بر آذربایجان چیزی بر تعداد شهرهای آن نیفزود.

انتقال آتش مقدس از گنزک به شیز

در اواسط دوره ساسانیان امینوس مارسلیینوس از گنزک به عنوان یکی از بزرگ‌ترین شهرهای ماد یاد می‌کند. بانی گنزک افراسیاب تورانی قید می‌شود (دریایی، ۴۲). معلوم است، که آیین و روحانیت زرتشتی تکیه‌گاه ساسانیان بود (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۲۲۱). بنابراین آذربایجان بایستی با آتش مقدس محافظت می‌شد، تا تحت کنترل رومی‌ها درنیاید، چرا که بر اساس یک قرار نانوشته سرزمین‌های مسیحیان در قلمرو رومی‌ها و سرزمین‌های غیرمسیحی و از جمله زرتشتیان قلمرو ساسانی‌ها بود. بویس هم به ساختگی بودن محل تولد زرتشت بودن گنزک و همچنین جابجایی داستان‌های شرقی به غرب و آذربایجان اشاره دارد (Boyce, 1992: 9).

در سده پنجم یا ششم میلادی ظاهراً آتشکده آذرگنسنسب را از گنزک (منطقه لیلان در شرق میاندوآب) به شیز (تخت سلیمان تکاب فعلی) منتقل می‌کنند و با این نقل مکان دیرینگی و سنت دینی زرتشتی گنزک تا شیز با فاصله حدود صد کیلومتری گسترش می‌یابد. شاه ساسانی (خسرو اول انوشیروان) پس از آزادی از زندان شیز با کمک گروه‌های ضد مزدکی (دریایی، ۱۳۸۳: ۸۶) و نشستن بر تخت سلطنت، به زیارت آتشکده شیز رفت و به دعا پرداخت. (بلعمی، ۱۳۶۶: ۱۸۵) خسرو اول انوشیروان مزدک و بسیاری از پیروانش را به طرز فجیعی کشت (دریایی، ۱۳۸۳: ۸۶). گفته می‌شود آتشکده شیز پس از سرکوبی مزدکیان در دوران خسرو اول پا گرفته‌است (محمدی، ۱۳۷۶: ۱۵۱).

در شیز آتشکده مقدس دارای سقف گنبدی به تقلید از سقف آلاچیق اقوام باستان کوچرو و شاید به نوعی مربوط به دوران مانایی بود (جدی، ۱۳۹۸: ۱۹۸). پس از سرکوبی جنبش مزدکیان، وضع شیز به عنوان مرکز دینی و حتی آموزشی دینی قوام و استحکام پذیرفت (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۱۷۰ و ۲۷۱)، (لوکونین، ۱۳۶۵، ۱۴۷) و ستایش آن‌ها و پرستش آتش ابتدا در شیز رواج یافت (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۴۶۶). سکه‌ها و مهرهای یافت شده در تخت سلیمان، که تاریخ سده پنجم میلادی به بعد را دارد؛ دوره دقیق و درست معماری آنجا را معلوم می‌دارد. ارتباط دینی و نزدیکی دو مکان گنزک و شیز سبب شده، تا نویسندگان قدیمی دو منطقه و شهر را یکی انگارند، به طوری که در گزارش‌های لشکرکشی رومیان به شیز، بیشتر نام گنزک برده می‌شود. حتی شیپمان در مقاله بلند آذربایجان، نه تنها ذکری از وجود آذرگنسنسب به میان نمی‌آورد، بلکه حتی در باره تلاش ساسانیان برای ربط دادن زرتشت به آذربایجان نیز صحبتی نمی‌کند (دریایی، ۱۳۸۲: ۱۱۵).

اهمیت آتشکده شیز به حدی بود، که در بهار ۶۳۲ هراکلیوس با سپاهیان خود از پایتختش قسطنطنیه به قصد بازپس‌گیری اراضی از دست داده‌اش حرکت کرده و آسیای صغیر را از دست ساسانیان آزاد کرده؛ از آنجا به طرف شیز^{۱۰} روی آورد و آن شهر مقدس را به انتقام غارت بیت المقدس منهدم کرد (وینتر، ۱۳۸۷: ۳۶)، (کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۳۲). گزارش‌های جانبدارانه سبتوس به نفع روم مسیحی از این لشکرکشی به اراضی آذربایجان قابل تأمل است (سبتوس، ۱۳۹۶: ۱۸۵). هم مسیر حمله و هم زمان حمله هراکلیوس به شیز، که در متون اصلی گنزک نوشته شده‌است؛ مبهم است (مینورسکی، ۱۳۷۹: ۱۷). هراکلیوس قبل از رسیدن به شیز آتشکده شهر تبارمئس را آتش زد (مینورسکی، ۱۳۷۹: ۲۰) و سپس وارد شیز بدون مدافع شد. قیصر روم از یازدهم مارس تا هشتم آوریل ۶۲۸ در شیز به سر برد. در آنجا نامه‌ای از قباد دوم حاوی آمادگیش برای صلح دریافت کرد (وینتر، ۱۳۸۷: ۱۳۴).

در سال‌های بعد ساسانی‌ها در مقابل حملات هون‌ها و سابیرها به آذربایجان (دیاکونوف، ۱۳۸۲: ۳۴۳) اقدام به ساخت شهرهایی در آنجا نمودند. از جمله ابن‌خرداذبه در کتاب «المسالک و الممالک» که در سال‌های ۲۳۰ - ۲۳۴ قمری نگاشته شده؛ مدعی

^{۱۰} در متن اصلی وینتر و کریستن‌سن نام گنزک آمده‌است.

است شاه ساسانی قباد، شهرهای شابران Sabaran و کرکره Kerkera و شهر باب‌الابواب را در آذربایجان ساخت. شهرهای بلنجر و سمندر Səməndər را نیز ساخت و در سرزمین «جرزان» شهر صغدبیل Soğdabil را بنا کرد و در آن جا نیز قصری بنا نمود و آن را باب فیروز قباد نامید (ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۱۰۰). فیروزآباد توسط فیروز ساسانی در ولایت اردبیل بنا شد، که تا زمان یاقوت حموی؛ یعنی، اوایل قرن هفتم هجری این شهر پابرجا بود. این شهر در حوالی مرز بین اردبیل و خلخال قرار داشته و باذان فیروز نامیده می‌شد (رئیس نیا، ۱۳۶۸: ۹۲۸).

نفیسی آذربایجان دوره ساسانیان را شامل نواحی اردبیل، مرنده، جابروان (نزدیک تبریز) و ورتان در کنار ارس و حاکم نشین آن را بردع یا بردعه در آن سوی ارس ذکر می‌کند، که درآمد سالیانه آذربایجان در آن دوران چهارمیلیون و نیم درهم بود (نفیسی، ۱۳۸۳: ۳۶۵). همچنین در آثار تاریخی قدیمی ارمنی از دو منطقه هیر و زروند صحبت شده، (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۲۰۹)، (سبئوس، ۱۳۹۶: ۱۸۶) ولی معلوم نیست این اسامی نام منطقه هست، یا نام شهر، ولی آنچه محرز می‌باشد تعلق این اسامی به آذربایجان است (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۲۰۹). در سده‌های هفتم میلادی از وجود شهر نخجوان (سبئوس، ۱۳۹۶: ۱۸۶) و ورنجونیک (سبئوس، ۱۳۹۶: ۱۸۴) گزارشاتی در دست است، ولی معلوم نیست ورنجونیک در کجاست.

در دوران ساسانیان گزارش‌هایی از حضور اقوام ترک نظیر خزران (وینتر، ۱۳۸۷: ۳۲)، سایبرها، هونها در آذربایجان در دست است (آرازوغلو، ۱۳۸۲: ۳۵) بی‌شک راه‌های ارتباطی با شمال آذربایجان بیشتر جهت درگیری با این اقوام بود.

۲ - راه‌های ارتباطی آذربایجان باستان، از اوایل میلاد، تا قرن هفتم میلادی

توسعه اقتصادی - اجتماعی هر سرزمین در ادوار قدیم را می‌توان با سطح وجود راه‌های تجاری در آنجا توضیح داد (فاضلی، ۱۳۹۴: ۷۷). در قرون اولیه میلادی برای پاگرفتن ارتباط بین شرق و غرب، سازماندهی شبکه راه‌های امپراطوری شکل گرفت، تا بعدها این جاده به مثابه جاده ابریشم عمل کند (حبیبی، ۱۳۹۰: ۱۷). این راه‌ها هم اهمیت داخلی داشت و هم اهمیت خارجی (علی‌اف، ۱۳۹۱: ۱۳). ایزیدور خاراکسی کمیاب‌ترین گزارش کتبی راجع به راه‌های بازرگانی دوره پارتی را ارائه داده‌است (تویین‌بی و دیگران، ۱۳۸۸: ۳۲۵). در طول جاده‌ها آب انبارها و کاروانسراهای متعددی وجود داشت (سلطان‌زاده، ۱۳۹۰: ۳۶). موقعیت جغرافیایی سرزمین آذربایجان، جایگیری آن میان ممالک شمال و جنوب و شرق و غرب و همچنین قرار گرفتن در مسیر تجاری شرق به غرب؛ از عوامل اساسی تحرک در رشد اقتصادی این کشور بود (فاضلی، ۱۳۹۴: ۷۷).

در سده‌های اولیه میلادی، شاهراهی عمده، ایالت آذربایجان را از طریق شرق دریاچه اورمیه از همدان - چهارراه شاهراه‌های عمده (کریستن‌سن، ۱۳۷۸: ۹۰) - تا ارتاکستا می‌پیمود (تویین‌بی و دیگران، ۱۳۸۸: ۳۸۵). این جاده که راه اقتصادی و همچنین

انتقال نیروهای نظامی بود؛ جنوب امپراطوری را به شمال متصل می‌کرد. عبور این جاده از شیز^{۱۱} پایتخت آذربایجان محرز است (توبین‌بی و دیگران، ۱۳۸۸: ۳۸۵). همچون شیز، شهر بردع (پرتاو) نیز به عنوان چهارراه مسیرهای ارتباطی شهرهای آذربایجان آن سوی ارس عمل می‌کرد؛ به طوری که پیدا شدن انواع مختلفی از اشیاء غیر آذربایجانی صحت این فرضیه را تأیید می‌کند (məmmədov, 2006: 125).

مسیر حمله هراکلیوس به آذربایجان و پایتخت آن شیز؛ نشان از وجود یک مسیر ارتباطی می‌باشد، که گنجایش عبور یک قشون منظم چند ده هزار نفری را دارد. عبور این قشون از غرب آذربایجان نشان‌دهنده وجود راه ارتباطی از شمالی‌ترین شهر آذربایجان؛ یعنی، ماکو تا خوی و سلماس و اورمیه و از آنجا میاندوآب و صابین قلعه و تکاب تخت سلیمان می‌باشد، که یک قسمت از این راه، از مسیر اشنویه به اورمیه در ۲۲ ه. ق. مورد استفاده اعراب قرار گرفت، تا شهرهای اورمیه، سلماس و خوی را تصرف نمایند. گرچه در آثار سده‌های اولیه میلادی اطلاعات نسبتاً اندکی از راه‌های ارتباطی آذربایجان برجای مانده، ولی با ظهور اسلام و ثبت اطلاعات جغرافی دانان و سیاحان عرب، مسیرهای مواصلاتی بیشتری از آذربایجان مشاهده می‌گردد.

نتیجه گیری

آذربایجان یکی از مهدهای تمدن بشریت امروزی است و با توجه به قدمت تمدنی در آذربایجان، مکانی‌یابی نواحی در نهایت آذربایجان باستان در جغرافیای امروزی، یکی از پیچیده‌ترین موضوعات تاریخی باستان می‌باشد؛ با این حال می‌توان با تعقیب ردپای انسان در جای‌جای آذربایجان؛ نقطه شروع اسکان بشر در آذربایجان را شناسایی کرد. اگر تپه‌های باستانی را اولین سکنی‌گاه بشر در آذربایجان بدانیم؛ قدمت اسکان انسان اولیه در آذربایجان به ده هزار سال قبل می‌رسد. به تدریج انسان‌های نخستین با پیشرفت تجارت به دیوارسازی و قلعه‌بندی محل سکونشان پرداخته و شهرهای نخستینی در هزاره اول ق. م. در آذربایجان پدید آمد، که به دوران ماننا و اورارتو مشهورند. در دهه‌های بعدی به تدریج شهرها ماهیت خود را به تجاری و فرهنگی گسترش داده و هسته اولیه شهرهای امروزی به وجود آمد. در قرون اولیه میلادی اطلاعات بسیار اندکی از شهرهای آذربایجان و خصوصاً مسیرهای ارتباطی آن داریم، ولی جغرافی‌دانان اسلامی در لابلای نوشته‌هایشان به ساخت شهرهای آذربایجانی قبل از اسلام نیز اشاراتی نموده‌اند، که حائز اهمیت است.

^{۱۱} توبین‌بی نیز نام این شهر را اشتباها گنزک نوشته‌است.

منابع

- آرازاولو، (۱۳۸۲)، تاریخ مختصر آذربایجان، ترجمه عیسی یگانه، آباتم، تهران
- ابراهیمی، فریدون، (۱۳۸۸)، مختصری از تاریخ قدیم آذربایجان، ترجمه: جمشید پوراسمعیل نیازی، انتشارات ندای شمس، تبریز
- ابن خردادبه، (۱۳۷۰)، المسالك و الممالک، ترجمه دکتر قره‌چانلو، نشر نو، تهران
- احتشام، مرتضی، (۲۵۳۵)، ایران در زمان هخامنشیان، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، تهران
- اسکندری، ایرج، (۱۳۸۰)، در تاریکی هزاره‌ها، به کوشش علی دهباشی، چاپ دوم، نشر قطره، تهران
- افندی‌اف و دیگران، (۱۳۶۰)، تاریخ آذربایجان، مترجم: نصرالله اسحق بیات، جلد اول، نشر ارک، تبریز
- اوریاء، محمود، (۱۳۹۴)، مقدمه‌ای بر تاریخ معماری آذربایجان: از حجر تا قجر، نشر اختر، تبریز
- اهرلس، اکارت، (۱۳۸۰)، ایران: شهر، روستا و عشایر، مترجم: عباس سعیدی، انتشارات هستی، تهران
- برنی، چارلز، لانگ، مارشال، (۱۳۸۶)، تاریخ اقوام کوه‌نشین شمال غربی ایران، ترجمه هوشنگ صادقی، مؤسسه انتشارات نگاه، تهران
- بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد، (۱۳۶۶)، گزیده تاریخ بلعمی، انتخاب و شرح: دکتر رضا انزایی نژاد، چاپ دوم، انتشارات امیرکبیر، تهران
- پیستورنو، گابریل و همکاران، (۱۳۸۸)، مجموعه مقالات تمدن دین خواه تپه (اشنویه)، ترجمه صمد علیون، ناشر گنجینه هنر، سازمان میراث فرهنگی آذربایجان غربی، تهران
- پیوترووسکی، بوریس، (۱۳۸۱)، اورارتو، ترجمه رشید برناک، اندیشه نو، تهران
- توین بی، آ و دیگران، (۱۳۸۸)، جغرافیای اداری ایران باستان، ترجمه: همایون صنعتی‌زاده، بنیاد موقوفات افشار، تهران
- جدی، منصور، (۱۳۹۶) ویژه‌نامه تاریخ منطقه اردبیل از دوران باستان تا ظهور اسلام، هفته‌نامه صفی، اردبیل
- جدی، منصور، (۱۳۹۸)، تاریخ ساسانیان و روابط آنها، نشر اختر، تبریز
- حبیبی، سیدمحسن، (۱۳۹۰)، از شار تا شهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- حسنی، مهدی، (۱۳۹۷)، اورارتوها و ترکان باستان، انتشارات قالان‌یورد، تبریز
- حکیم، بسیم سلیم، (۱۳۸۱)، شهرهای عربی - اسلامی: اصول شهرسازی و ساختمانی، ترجمه: ملک‌احمدی، محمدحسین، اقوامی‌مقدم، عارف، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران
- خلاصه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران: حوزه شمال غرب، (۱۳۸۳)، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران
- خضری، شفیع، (۱۳۹۳)، اشنویه باستان (تاریخ اشنویه قبل از میلاد)، مؤسسه انتشاراتی حسینی اصل، اورمیه
- دریایی، تورج، (۱۳۸۲)، تاریخ و فرهنگ ساسانی، ترجمه: مهرداد قدرت دیزجی، انتشارات ققنوس، تهران
- دریایی، تورج، (۱۳۸۳)، شاهنشاهی ساسانی، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، انتشارات ققنوس، تهران
- دریایی، تورج، (۱۳۸۸)، شهرستان‌های ایران‌شهر، ترجمه: شهرام جلیلیان، انتشارات توس، تهران
- دیاکونوف، میخائیل میخائیلوویچ، (۱۳۸۲)، تاریخ ایران باستان، مترجم: روحی ارباب، چاپ سوم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران
- دیاکونوف، ایگور میخائیلوویچ، (۱۳۹۰)، تاریخ ماد، ترجمه: کریم کشاورز، چاپ دهم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران
- دیاکونوف، ایگور میخائیلوویچ، (۱۳۵۱)، اشکانیان، ترجمه: کریم کشاورز، چاپ اول، نشر پیام، تهران
- رئیس‌نیا، رحیم، (۱۳۶۸)، آذربایجان در سیر تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، بخش اول و دوم، انتشارات نیما، تبریز
- زرگری، رضا، (۱۳۹۳)، تاریخ دیرین شرق آذربایجان: جلد یک، انتشارات ستوده، تبریز

- سبئوس، (۱۳۹۹)، تاریخ سبئوس، ترجمه محمود فاضلی بیرجندی، چاپ دوم، انتشارات ققنوس، تهران
- سرفراز، علی اکبر، فیروزمندی، بهمن، (۱۳۸۷)، باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی، تدوین حسین محسنی و محمدجعفر سروقدی، چاپ چهارم، انتشارات مارلیک، تهران
- سلطان‌زاده، حسین، (۱۳۹۰)، تاریخ مختصر شهر و شهرنشینی در ایران از دوره باستان تا ۱۳۵۵، انتشارات چهار طاق، تهران
- سولئیمیونوف، اولژاس، (۱۳۸۰)، شومفرنامه، تصحیح: سیما صمدی، نشر هاشمی، تبریز
- سیاهپوش، محمدتقی، (۱۳۷۰)، پیدایش تمدن در آذربایجان، نشر قومس، تهران
- سیدمردی، میرهدایت، (۱۳۹۳)، نگاهی به تاریخ مرنند، چاپ دوم، انتشارات ایشیق، تبریز
- شیخی، مهتا، (۱۳۹۳)، آثار گنجینه زیویه، نشر بازینه، تهران
- صدرائی، علی، علیون، صمد (۱۳۸۷)، مجموعه مقالات جام زرین حسنلو، جلد اول، گنجینه هنر
- صدرائی، علی، علیون، صمد (۱۳۹۶)، قیزیل جام حسنلو، پروژه ترجمه حسنلو، تبریز
- عزیزی، محمد، (۱۳۹۷)، تاریخ تبریز و آذربایجان (از ایام کهن تا سقوط قاجاریه)، بنیاد ایران‌شناسی آذربایجان شرقی، تبریز
- علیون، صمد، صدایی، علی، (۱۳۹۱)، مجموعه مقالات معماری حسنلو، نشر پروژه ترجمه حسنلو، تبریز
- علی‌اف، اقرار و دیگران، (۱۳۶۰) تاریخ آذربایجان، جلد اول، ترجمه: نصرالله اسحق بیات، انتشارات ارک، تبریز
- علی‌اف، اقرار، (۱۳۹۱)، تاریخ آتروپاتن (آذربایجان باستان)، ترجمه مهناز صدقی، انتشارات ققنوس، تهران
- فاضلی، عبدالله، (۱۳۹۴)، آتروپاتن، مترجم: پرویز زارع شاهمرسی، نشر اختر، تبریز
- فیض‌خواه، محمد، علیون، صمد، (۱۳۸۸)، باستان‌شناسی آذربایجان: از دوره اورارتو تا شروع اشکانی، نشر اختر، تبریز
- قدرت دیزجی، مهرداد، (۱۳۸۷)، ماد کوچک در پایان دوره هخامنشی، پژوهشی در جغرافیای اداری، فصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، سال هفدهم، شماره ۷۱، بهار ۱۳۸۷
- قدرت دیزجی، مهرداد، (۱۳۸۸)، آتروپات، شهریان هخامنشی ماد کوچک، فصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، سال نوزدهم، دوره جدید، شماره ۱، بهار ۱۳۸۸
- کارگر، بهمن و همکاران، (۱۴۰۰)، معماری قالایچی، موزه ملی ایران، تهران
- کالیگان، ویلیام، (۱۳۸۵)، باستان‌شناسی و تاریخ هنر در دوران مادی‌ها و پارسی‌ها، ترجمه گودرز اسعد بختیار، چاپ دوم، انتشارات پازینه، تهران
- کدخدا گندویلا، شریف، (۱۳۹۲)، مجموعه گزارش‌های باستان‌شناسی تمدن گادر (آثار باستانی اشنویه)، نشر اختر، تبریز
- کریمی، محمدرضا، (۱۳۹۵)، ساکالار، انتشارات اختر، تبریز
- کریستن‌سن، آرتور، (۱۳۷۸)، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه: رشید یاسمی، صدای معاصر، تهران
- لوونین، ولادیمیر گریگوریوویچ، (۱۳۶۵)، تمدن ایران ساسانی، ترجمه: عنایت‌الله رضا، چاپ دوم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران
- مارکوارت، یوزف، (۱۳۷۳)، ایرانشهر، ترجمه: مریم میراحمدی، انتشارات اطلاعات، تهران
- مارکوارت، یوزف، (۱۳۸۳)، ایرانشهر در جغرافیای بطلمیوس، مترجم مریم میراحمدی، انتشارات طه‌پوری، تهران
- ماسکارلا، اسکار وایت، (۱۳۹۱)، مجموعه مقالات اشیا تاریخی - فرهنگی حسنلو، ترجمه صمد علیون، علی صدرائی، انتشارات گنجینه هنر، تهران
- ماسکارلا، اسکار وایت، (۱۳۹۰)، گزارش لشکرکشی سارگون به اورارتو، ترجمه: صمد علیون، نشر اختر، تبریز
- محمدزاده، اصغر، (۱۳۹۷)، تاریخ دارالملک مراغه، نشر اوحدی، تهران

- محمدی، علی، (۱۳۷۶)، تاریخ تکاب افشار، انتشارات ایمان، تهران
- مزینی، منوچهر، (۱۳۷۳)، مقالاتی در باب شهر و شهرسازی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
- ملک‌زاده، توحید، (۱۳۸۴)، تاریخ ده هزار ساله سلماس و غرب آذربایجان، انتشارات اندلار، تبریز
- ملک‌زاده، توحید، (۱۳۸۸)، تاریخچه دارالنشاط اورمیه، انتشارات یاز، اورمیه
- ملک‌زاده، مهرداد، (۱۳۷۳)، شاهک‌نشینی در سرزمین ماد بزرگ و شاهکارهای هنری مارلیک، مجله باستان‌شناسی، سال هشتم، شماره دوم، بهار - تابستان ۱۳۷۳، شماره پیاپی ۱۶
- ملیکشویلی، (۱۳۸۷)، زبان اورارتو، ترجمه: حمیده بحرانیان، مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی یازینه، تهران
- ممفورد، لوئیز، (۱۳۸۱)، مدنیت و جامعه مدنی در بستر تاریخ، ترجمه دکتر احمد عظیمی بلوریان، چاپ اول، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، تهران
- مومنی، مصطفی، (۱۳۹۴)، تبریز: جغرافیا، تاریخ، نشر کتاب مرجع، تهران
- مینورسکی، و، (۱۳۷۹)، نام‌های جغرافیایی و ریشه‌های تاریخی آنها در آتروپاتن (ماد)، ترجمه: رقیه بهزادی، انتشارات پژوهنده، تهران
- نجفی قره‌آغاجی، محمدرضا، (۱۳۹۲)، جستاری در نقوش جام طلایی حسنلو، نشر ارغنون، تهران
- نفیسی، سعید، (۱۳۸۳)، تاریخ تمدن ایران ساسانی، به اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار، انتشارات اساطیر، تهران
- واردپت، یغیشه، (۱۴۰۱)، تاریخ واردان و جنگ ارمنی، ترجمه: دکتر محمد ملکی، نشر تاریخ ایران، تهران
- وحدتی نسب، حامد، آریامنش، شاهین، (۱۳۹۴)، باستان‌شناسی پارینه سنگی ایران: از آغاز تا سپیده‌دم روستانشینی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران
- ولسکی، یوزف، (۱۳۹۷)، شاهنشاهی اشکانی، ترجمه: مرتضی ثاقب‌فر، نشر ققنوس، تهران
- وینتر، انگلیت، دیگناس، ذاتاه، (۱۳۸۶)، روم و ایران: دو قدرت جهانی در کشاکش و هم‌زیستی، ترجمه: کیکاووس جهاننداری، نشر و پژوهش فرزاد، تهران
- ویت، مری، (۱۳۸۸)، تپه حاجی فیروز (مطالعه در معماری ایران - مجموعه معماری ایران از بدو شکل‌گیری تا ظهور اسلام)، ترجمه: امیرحسین سلطانی کرباس‌فروش، انتشارات سبحان نور، تهران
- هژبری نویری، علیرضا، کوزه‌گری، زهرا، موسوی کوهپیر، سیدمهدی، نیکنامی، کمال‌الدین، ویسی، مهسا، (۱۳۹۸)، تحلیلی بر تحولات جوامع نیمه غربی ایران در دوران آهن با بررسی گاه‌نگاری و فرضیات مرتبط، مجله جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۱۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸
- یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۳۸۷)، تاریخ یعقوبی، جلد دوم، مترجم: محمدابراهیم آیتی، چاپ دهم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران
- Azərbaycan tarixi , (2007), 1. Cild, Azərbaycan milli elmlər akademiyası, elm nəşriyatı, Bakı
- Azərbaycan tarixi ,(2007), 2. Cild, Azərbaycan milli elmlər akademiyası, elm nəşriyatı, Bakı
- Allahverdiyev,ə, (2007),Azərbaycan tarixi, müəllim nəşriyatı, bakı
- Boyce, M.A (1992), A History of Zroastrianism, vol III, E.Jç Brill, Leiden, 1965, pp.523-524
- İsmayil, Mahmud,(1997), Azərbaycan tarixi, azərnəşr, Bakı
- Movsisyan, Artak,(2001), Belge yayıncılık, İstanbul
- Məmmədov, Tofiq, (2006), Qafqaz albanıyası əlk orta əsrlərdəş təhsil nəşriyatıŞ Bakı
- Yusifov.y and et al (1994), Azərbaycan tarixi:6, öyrənmə nəşriyatı, Bakı